

Mustafa Hizmetli, *Tarihte Şehir ve Pazar*, (Araştırma Yayınları, 2012), 432 sayfa, 978-605-4495-24-5.

Tunay KARAKÖK*

Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görev yapan ve Hisbe Teşkilatı, Bağdat Şehri ve Abbasiler ve Ebdülüs Emevileri gibi İslam Devletleri üzerine çalışmaları olan Mustafa Hizmetli'nin yazmış olduğu bu eser, tarih alanında siyasi olaylardan ziyade sosyo - ekonomik ve kültürel konuların, tarih alanında yazılan eserlerin ve tarih tezlerinin konuları olarak kendini fazlasıyla hissettirdiği bir dönemde tarihte şehir ve pazar ilişkisi bağlamında Bağdat Şehri'nin oluşumunu incelemektedir. Kitabın esas gayesi için ise Yazar, eserin önsözünde “*Niçin Bağdat? Bunun pek çok nedeni var*” cümleleri ile başlayarak tarih alanında şehir-pazar ilişkisini eksen alan çalışmaların yok denecek kadar az olması ilk ve en önemli neden olduğunu vurgulamıştır. Son dönemde yapılan birkaç çalışmanın ise şehrin genel tarihini anlatmaya yöneldiğinden pazarları kısa geçmek durumunda kaldıklarından bahsetmiştir. Bu yönüyle çalışmasının alanında ilk olmak iddiasında olduğuna dikkati çekmektedir. Akabinde ise ilk olmanın kimi zorluk ve sıkıntıları da beraberinde getirdiğini söyleyen yazar, bütün bunlara rağmen çalışmanın sağlayacağı faydaların bunları unutturacağı inancında olduğunu da belirtmekten geri kalmamıştır.

Yazar bu noktada “*pazarları tanıdığımız takdirde şehirleri anlamamız kolaylaşır. Bu bağlamda şehrin pazarla ilişkisi hangi çerçevededir? Şehirde olup bitenler pazarı nasıl etkiler veya pazardakiler şehirde olup bitenlerden nasıl ve ne kadar etkilenirler... Daha da çoğaltılabilecek bu türden sorulara sağlıklı cevap verebilmek, birbirini tamamlayıcı bu iki yapı arasındaki irtibatı sağlıklı bir şekilde inceleyebilmek için tarihte şehir-pazar ilişkisini ortaya koymanın gerekliliği ortaya çıkıyor*” diyerek kitabın ilk girişinde konu hakkındaki ana düşüncesini okuyucu ile paylaşmaktadır. Buradan hareketle

* Araştırma Görevlisi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
tkarakok@bartinedu.tr

Kitabın ana argümanı ise; pazarların bir şehrin kalbi oldukları ve şehirler kurulurken ve büyürken pazarların temel belirleyici unsur olduğudur.

Girişi “*Bir şehri gezmeye gidenlere verilen bir öğüt vardır. “Sakın ha pazarına uğramadan gelme!” Seyahat deneyimi olan pek çok insan ilk bakışta kendisine basmakalıp gelen bu öğüdün aslında ne kadar pratik ve faydalı olduğunu tecrübe etme imkânı bulmuştur. İlk bakışta birçok insana karmaşık ve sıkıcı gelen pazarların içlerinde hangi gizemleri barındırdığını, bizleri ne tür keşiflere, ufuklara götüreceğini tam olarak kestiremeyiz. Ancak bildiğimiz bir gerçek vardır. O da pazarın hemen her şehrin kalbi olduğudur.”* sözleri ile başlayan bu eser önsöz, giriş, yedi bölüm, sonuç, kaynakça, eserde geçen Abbasi Halifeleri, Abbasi Devleti kronolojisi, haritalar, eserde söz edilen ölçü birimlerine dair tanımlamaların yer aldığı liste ve indeksten oluşmaktadır.

İslam şehirlerinde pazarların Medine’de düz bir arsada çadır bile kurulmayan satıcılar tarafından geliş sırasına göre ücretsiz kullanılan boş bir alandan üstü örtülü gölgelikli satıcılara ücret mukabilinde kiralanan sıra sıra dükkânlara olan gelişim seyrini ve konuyla ilgili belli başlı konulara değinildiği görülen giriş bölümünün akabinde *Bağdat ve Pazarları* başlığını taşıyan birinci bölüm *Bağdat Şehri’nin Fiziki Yapısı* alt başlığı ile *Bağdat Pazarlarının Kuruluşu ve Yerleşimi*, *Bağdat Şehri’nin İnşası* ve bu inşa öncesi *Bağdat mevkii*, *Şehir için yer seçimi*, *Bağdat’ın İsimleri*, *Bağdat’ın Surları*, *Bağdat’ın Kapıları*, *Bağdat’ın Camileri*, *Bağdat’ın Sarayları*, *Bağdat’ın Köprüleri*, *Bağdat’ın Hapishaneleri*, *Bağdat’ın Mahalleleri*, *Bağdat Pazarları* konularının ele alındığı bir bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağdat pazarları başlığı taşıyan kısımda ise *Kerh Pazarları*, *Rusâfe’nin Kuruluşu* ve *Rusâfe Pazarlarının Yerleri* hakkında da teferruatlı bilgilerin verilmeye çalışılmış olması çalışmayı daha ilk başta alanında önemli kılmaya yetmiştir.

Bu bölüme ilaveten başkentini kurmak için askeri, siyasi, demografik, stratejik ve ticari avantajları olan bir yer arayan Abbâsî halifesi El-Mansûr’un Bağdat mevkiinde karar kılmış olması ve kararın ardından, Bağdat’ın inşa sürecinin başlamış olması ve süreçte doğudaki geleneklerden etkilenilmesi bilgileri de yine bu bölümde önemle vurgulanmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Birinci bölümün *Bilim Kültür ve Sanat Faaliyetleri* başlığı altında ise yazarın; Felsefe, Matematik, Tıp, Astronomi, Kimya, Coğrafya, Tarih ve Dil – Edebiyat gibi Pozitif Bilimlere; Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf gibi İslami İlimlere ve *Kütüphaneler ve Sanat faaliyetleri* başlıkları ile de eğitim ve öğretime dair faaliyetlere ki daha önce İslam Kültür ve Medeniyeti konulu

çalışmalarda kısa kısa değinilmiş olan bu alanlardaki faaliyetlerden uzun uza diye bahsetmiş olduğunu görmekteyiz. Öyle ki bilim kültür ve sanat faaliyetleri ile nüfusu bir milyonu bulan Bağdat'ın dünya ve İslam medeniyetinin beşiği, ilim, fen ve edebiyat merkezi haline gelmiş olduğu; âlimler, edipler, şairler, yazarlar, mütercimler, çeşitli sanat ve zanaat erbabının burada en parlak günlerini yaşadığı da bu bölümde ortaya konulmaya çalışılan bir gerçek olarak verilmiştir.

Bağdat'ın bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesinden sonra burada gerek felsefe, matematik, tıp, astronomi, kimya, coğrafya, tarih, dil ve edebiyat gibi pozitif bilimler sahasında gerekse tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi İslamî ilimler alanında yetişen çok sayıda âlimin İslam ilim, kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda buldukları gibi, Hint ve Yunan felsefesinin batıya geçmesine öncülük ederek Batı'da Rönesans'ın ve günümüz modern biliminin temeli sayılan çok sayıda ilim dalının doğuşuna ve gelişimine katkıda bulunmuş oldukları da bir başka gerçek olarak ortaya konulmaya çalışıldığı da yine bu bölümde dikkat edilmesi gereken bir başka husustur.

Kûfe, Basra, Fustat, Kayrevan gibi şehirlerin *daru'l-hicre* olarak kurulmasına karşın, Bağdat'ın yeni ideolojiyi sembolize eden halifelüğün merkezi olan bir *daru'd-dava* olarak kurulduğunun ifade edildiği ve ilk olarak Lonca sisteminin ele alındığı Pazar Esnafı başlığı taşıyan ikinci bölümde ise içerisinde eşrafın evleri, birkaç mevali, divanlar ve hazinenin (Beytülmâl) bulunduğu Dairevi Şehir'in, Bağdat'ın özünü oluşturduğu; zamanla dini fikir ve temayüller şehrin yerleşim planında ağırlığını hissettirmiş olduğu; şehrin sosyal yapısının şekillenmesi ve nüfus yapısının istikrara kavuşmasından sonra sosyal grup veya tabaka kavramının dillendirilmeye başlandığının görülüyor olması; meslek ve çalışma alanlarına göre bir ayırım yapmamız gerekirse tabip, tüccar ve sarraflar ilk grubu, köleler ikinci grubu ve zimmet ehli ve sanat meslek sahiplerinden oluşan diğer çalışanların üçüncü grubu oluşturdukları; Bağdat tüccarlarının servet bakımından aynı konumda olmadıkları ve Bağdat'ta mahallelere yerleşme konusunda da servetin bariz bir etkisinin olduğu; Şehirdeki iktisadi üretim, dağıtım ve hizmetlere katılan herkesi kapsayan bir lonca sisteminin var olduğu gibi önemli bilgilere yer verilmiştir.

Devamında ise bu bölümde; Bağdat'ta çalışanların ücretleri konusundaki bilgilerin yetersiz ve dağınık olduğu; Bağdat'ta halkın ekmek ve buğdaydan sonra başlıca gıda maddesi olarak eti beslenme aracı olara sıkça kullandıkları; meslek ve sanat sahiplerinin şiiir ve edebiyatla ilgilenmelerinin yanı sıra boş

vakitlerini değerlendirmek ve mesleki konuları görüşmek üzere özel toplantılar düzenledikleri; her esnaf grubunun ariflerinin öncülüğünde gece sohbeti için toplandıkları ve şehir halkının su, sağlık, ibadet, eğitim gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak yapı ve müesseselerin kurulduğunun, yoksulları himayeye yönelik tedbirlerin alındığı bilgilerine de yer verildiği görülmektedir.

İthalat-İhracat Ticareti, Erzak Ticareti, Şehirden Köye Yapılan Satışlar Ekseninde Ticari İlişki Tipleri ve Büyük Çarşılar (Esvak Camia), Kuyumcular veya Altın Çarşısı, Kuşçular Çarşısı (Sûku't-Tuyûr), Cariye Çarşısı, Köle Çarşısı (Dâru'r-Rakik-Sûku'n-Nahhasîn), Ataş Çarşısı (Sûku'l-Ataş), Yahya Çarşısı (Sûku Yahya), Salı Pazarı (Sûku's-Sülesâ), Babu'l-Muhavvel Çarşısı, el-Heyssem Çarşısı (Çehar Sûku'l-heyssem), Reyhancılar Çarşısı, Hudayr Çarşısı, Şam Kapısı (Babu'ş-Şam) Çarşısı, Kasaplar Çarşısı, Pamuk Çarşısı (Dâru'l-Kutn), Pazartesi Pazarı (Sûku'l-Ahad), Hurmacılar Çarşısı, Hayvanlar Çarşısı (Sûku'd-Devab), Attarlar (Kokucular-İtriyat) Çarşısı, Varrâklar Çarşısı gibi adlandırmaları yapılmış olan çarşı gruplarının ele alındığı Pazarların Çeşitlenmesi başlığını taşıyan üçüncü bölüm ise; kırsal kesim pazarları, fuar ve panayırlar ile şehir pazarlarının İslam âleminde yaygın olan üç temel ticari ilişkiyi oluşturduğu gerçeğini vurgulamakla beraber, şehirden köye yapılan satışlar miktar ve ekonomik değer olarak sınırlı olup temelde sabanlar, beller, koşum takımları ve diğer tarım aletleriyle sınırlı olduğu ve kırsal kesimi ilgilendiren en önemli alanın giyim endüstrisi olduğu gerçeğinden yola çıkarak pazarların çeşitlenmesinin temelinde uzmanlaşma ve iş bölümü yattığı ve en son olarak ta *Bâbü't-Tâk*'ta kurulan büyük çarşı gibi birden çok mal alacağı için bütün çarşıları dolaşmaya zaman ve imkân bulamayanlar için de çok çeşitli malın bir arada satıldığı büyük çarşıların hizmet verdiği bilgisini okuyucuya vermektedir.

Trampa (Mukayada), Nakit Para, Paraların Değişimi (Tasr ifu'n-Nukûd), Fiyatlar, İstihkak Senedi/Karne, Borç Senedi, Ödeme Emri/Çek gibi çeşitleri bulunan Sakk, Süftece, Sarraflar, Cehbezler ve Simsarlar gibi alt başlıklardan oluşan *Pazarlardaki Ticari İşlemler (Ödeme Araçları)* başlıklı dördüncü bölüm ise; ödeme yollarının en eskisi olan trampa sisteminin paranın kullanıma girmesinden sonra da geçerliliğini koruduğu, nakit para kullanımı noktasında İslam'dan önce Arapların Bizans, İran ve Himyeri paralarının kullandığı, Abbâsî devletinde bölgesel geçerliliği olan mahalli paralar basıldığı, devlet tarafından kurulan darphanelerin özel şahıslara da para basmak suretiyle hazine için önemli bir gelir kaynağı oluşturduğu, Başkent Bağdat'ta bazı bölgelerin gelirleri dinar

olarak, bazı bölgelerinki ise dirhem olarak geldiği ve dolayısıyla pazarlarda her iki parayla da işlem yapıldığına dair malumatlara yer vermektedir. Devamında ise Bağdat Pazarlarında dinar ve dirhem ile alışverişin yapılabilmesi paranın güvenlik ve kalitesinin korunması meselesini gündeme getirmiştir. Bu konuda da İslam Devleti pek titiz davranmış ve dinar ile dirhemlerin her türlü şüpheden uzak altın ve gümüş cevherinden şer'î ağırlığa uygun olarak basılması hususunda uygulamalara gidilmiş olduğuna dair bilgiler de yine bu bölümde yer almıştır. En nihayetinde ise Darphane yetkililerinin sikkelerin kalitesini ve saflığını korumak maksadıyla örnek ve ölçü aldıkları paralara imam ve ayar ismini vermek gibi uygulamalara da rastlanıldığına yine burada değinilmiştir.

Bağdat'ta ticari ve zirai faaliyetlerin artması ve ticaret hacminin büyümesi sonucunda sarrafların çalışma alanının genişlemiş, para değişiminin yanı sıra zenginlerden emanet kabul etmeye ve ihtiyaç sahiplerine borç vermeye başlamış oldukları bilgisi de yine bu bölümde vurgulanmakla beraber, Bağdat'ın kurulduğu dönemde düşük olan fiyatların zamanla nüfusun artışına paralel olarak yükseldiği, başlangıçta alışveriş ve ödemelerde takas ve para yeterli olurken zamanla mali hakları koruyan, mali işlemlerin düzgün yapılmasını sağlayan istihkak senedi, ödeme emri, çek, borç ve icare senedi, temlikname, ibraname, kefaletname, vekâletname, rehin ve emanet makbuzu, tayin menşuru, eda tezkiresi, mahzar gibi muhtelif resmî gibi çeşitleri olan sakk ve süftece gibi mali evraklar ortaya çıkmış olduğu gerçeği de yine bu bölümde dillendirilmiştir.

“Uluslararası siyasi bir merkez olmasının yanında ticari bir üs konumunda olan Bağdat pazarlarının ticari faaliyetlerine konu olan mal değiş tokuşunu hangi ülke veya bölgelerle yaptığı ve ne tür malların bu işlemlere konu olduğu Şehir-Pazar ilişkisini irdelerken üzerinde durulması gereken bir başka önemli konudur mısraları” ile başlayan ve *Hindistan ve Çin ile Ticari ilişkiler, Bizans ve Rusya ile Ticari İlişkiler, Orta Asya ile Ticari İlişkiler, Suriye ve Filistin ile Ticari ilişkiler, Mısır ile Ticari İlişkiler, Yemen ile Ticari İlişkiler, Bağdat'ın Komşu Bölgeler ile Ticari İlişkileri, Bağdat Pazarlarına Mal Sevkinin Engelleyen Faktörler, Bağdat'tan İhraç Edilen Mallar ve Gümrük Vergisi gibi alt başlıklardan oluşan Bağdat Pazarlarındaki Ticari Faaliyetler* başlıklı beşinci bölüm de ise yazar; birçok faktörün bir araya gelerek İslam medeniyetinin başkenti Bağdat'ı dünya ticaretinin hedefi ve pazarı haline getirdiği; devlet tarafından kurulan ve yürütülen bir posta sisteminin var olduğunu ve posta taşımacılığında gemilerin yanı sıra at, katır, deve ve güvercinlerden faydalandığı belirtirken; Irak, Hindistan ve Çin ile olan ticari ilişkilerin tarihi

çok eskilere – İslam öncesi döneme kadar dayandığını, İslam ticaretinin Avrupa'ya girmesini sağlayan yollardan birinin ise Hazar denizi ile Bizans arasındaki Hazar devleti ve Rusya'nın yarı barbar fakat orta Avrupa ile canlı bir ticaret yapan milletleri olduğunu ki X. Yüzyılda Bizans hududunda bulunan Trabzon limanının İslam ve Yunan ticaretinin bulunduğu önemli bir Pazar olduğunu hususunu da yine bu bölümde üstünü çizerek vurgulamaktan geri kalmamıştır.

Yine aynı bölümde; Müslümanların kuzey sınırları boyunca Hazar denizinden doğuda Aral denizine kadar uzanan bölgede büyük bir ticari faaliyetin söz konusu olduğu ve bu ticaret kapsamında Maverâünnehir'den ihraç edilen ürünlere bakıldığında (*sabun, halı, bakırdan mamul kandiller, kurşun mamulleri, aba'dan paltolar, kürkler, amber, bal, doğan kuşları, makaslar, iğneler, bıçaklar, kılıçlar, ok-yay, etler*) bölgedeki ticaret ve sanayi kapasitesi hakkında bir fikir vermeye fazlası ile yeterli olacağını ifade etmiş olan yazar; Mısır'ın Irak bölgesinin Bağdat ile önemli ticari ilişkileri olduğunu ve kendi üretimi olan kâğıt, kumaş ve elbiseler ile doğal zenginliklerinin yanı sıra Kuzey Afrika ve Endülüs yolunun buradan geçmesi dolayısıyla ticari öneminin büyük olduğunu belirtmiştir.

Unutulmaması gereken tarihi bir gerçek olarak bahsedilen dönemde Bağdat'ın komşu bölgelerle önemli ticari ilişkilere sahip olduğu; Ahvâz, Fâris, Basra, Kûfe ve Musul bölgelerinin tarımsal ürünler, sanayi mamulleri ve doğal zenginlikleri ile Bağdat pazarlarını beslediği, tüm bunlar ile birlikte ise bu bölgelerden gelen malların bir kısmının Başkent'in ihtiyacını karşılamak üzere satışa sunulduğu, ihtiyaç fazlası ürünlerin ise diğer bölge ve ülkelere gönderiliyor olduğu da yine bu bölümde yazar tarafından dile getirilmiştir.

Eserin *Çarşı Pazarların Denetimi* başlığını taşıyan ve *Tarihçe, Muhtesibin Konumu ve Yardımcıları, Muhtesibin Ücreti, Muhtesibin Görev Alanı* gibi başlıklar taşıyan altıncı bölüm ise; Medine'de İslam devleti kurulduktan sonra Hz. Peygamber'in ilk icraatlarından birinin Müslümanlar için bir Pazar yeri belirlemek olduğunu, bu pazarın denetimi için amiller tayin edildiğini, Abbasi halifelerinin ise pazarların denetimi noktasında muhtesip adını verdikleri görevliler atadıklarını, Valilere verilen ahitnamelerden anlaşıldığı kadarıyla Başkent Bağdat'ta muhtesip atanması işinin halifeye aitken vilayetlerde bu sorumluluğun valilere ait olduğunu, bu göreve atanacak kişilerde aranan niteliklere baktığımızda onun yetişkin, dindar, takvalı, zeki, bilgili, deneyimli, adil, tavizsiz ve rüşvetten uzak bir şahsiyet olmasının öngörüldüğünü ve

kaynaklara göre, Bağdat'ta bir muhtesip olduğu ama bu kadar büyük bir şehirde çok sayıda pazarı bir kişinin denetleyemeyeceğinin açık olmasından dolayı bu şehirde birden çok maaşlı veya gönüllü yardımcıları çalıştırmış olmasının muhtemel olduğu bilgileri yazar tarafından okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır.

Devamında ise aynı bölümde; meslektaşlarını denetleyerek muhtesibe rapor eden her zanaatın tecrübe sahiplerinin oluşturduğu ariflerin de muhtesibe yardım ettiği, Muhtesip için geçerli sayılan şartların yardımcıları ve çalıştırdığı diğer görevliler için de geçerli sayıldığı, Abbâsiler döneminde Bağdat'ta muhtesibin görev alanına giren konuların; ölçü ve tartıların kontrolü ile bunlarla ilgili şikâyetlerin takibi, imalat ve satışta hile ve sahteciliğe karşı tedbir almak, tekelciliği ve istifçiliği önlemeye çalışmak, fiyatları kontrol etmek, kalpazanlığı engellemek, cadde, sokak ve pazar yerlerinin düzen ve temizliğine itina edilmesini sağlamak, ev ve dükkânlardan cadde ve sokakları daraltacak her türlü ihlali önlemek şeklinde sıralandığı bilgilerine de yazar tarafından yer verilmiştir.

Eserin *Pazarcuların Sosyal ve Siyasi Hayattaki Rollerini* başlığını taşıyan yedinci ve son bölümüne baktığımızda ise yazarın bu bölümde; Bağdat'ta öncelikle yerleşme, soy ve mesleğe dayalı bir ayrımın söz konusu olduğunu ama buna rağmen Pazar esnafının siyasi kriz ve çekişmeler esnasında her ikisi de Abbas oğullarından olmakla beraber şehirde olanın yanında yer alıyor ve mücadelesini sonuna kadar destekliyor olduğu ve bunun da hemşerilik duygusuna bağlanabildiği gibi, kendilerine yakın olana kolayca bağlanıp destekleyecek kadar muhabbet dolu olmalarıyla ilişkilendirilebileceği vurguladığı görülmektedir. Devamında ise Bağdat'ta meydana gelen nüfus ve etnik yapıdaki hızlı değişmelerin pazarları geniş ölçüde etkilediği, Pazar esnafının gerek halkın güvenliği ile ilgili konularda gerekse devletin bekası için tehdit oluşturan hususlarda duyarlı davrandıklarına, sahip oldukları bilgileri ilgililerle paylaştıklarına dair örnekler olduğu gerçeği de bu bölüm noktasında hatırlanması gereken bir tarihi bilgidir.

Son olarak ise aynı bölümde; Bağdat'ta zengin bir tasavvuf hayatının mevcut olup *Zünnûn el- Mısri*, *Serî es-Sakatî* ve *Cüneyd* gibi meslek ve sanat erbabının itibar ettiği meşhur zahitlerin burada yaşıyor olduğu bilgisine de yer verildiği görülmektedir.

Sonuç olarak, tarih alanında şehir - pazar ilişkisini eksen alan çalışmaların yok denecek kadar az olması, son dönemde yapılan birkaç çalışmanın ise şehrin genel tarihini anlatmaya yöneldiğinden pazarları kısa geçmek durumunda kalmış oldukları düşünüldüğünde Sayın Mustafa Hizmetli'nin bu eseriyle önemli bir

boşluğu doldurduğu açıkça görülmektedir. Eserin sonuç bölümünden de anlaşılacağı gibi eserin bütünlüğünün sağlanmasını ve verilmeye çalışılan argümanların anlaşılmasının kolaylaştırılması için yazar, bölüm başlıklarının en iyi şekilde anlaşılması için alt başlıkları tüme varım yöntemine göre sıralamış olup içeriklerini oluşturmuştur. Devamında ise son derece açık bir dille yazılan, örnekleme ve alıntılarla desteklenerek şehir ve pazar olgularından yola çıkılarak Bağdat Şehri'nin oluşumu ve sosyo-ekonomik yapısının teşekkülü noktasında yaşanan ve yapılan uygulamaların sebep ve sonuçlarına ulaşılmaya çalışılan eserde, dipnotlarda verilen bazı açıklayıcı bilgiler de okuyucunun olayları ve terimleri anlamasını sağlamaktadır. Yazarın adı geçen dönemlerde Bağdat ve civarında yaşananların ve yapılanların değerlendirilmesi hususunda başta müsteşrikler ve Müslüman araştırmacılar olmak üzere farklı görüşleri beraber incelemesinin yanında yer yer kendi kanaatlerine de değinmesi esere güç katmaktadır. Bununla birlikte olayların farklı başlıklar altında tekrar edilerek okuyucuya hatırlatılması metodunun sıkça kullanılması gereksiz tekrarların oluşmasına neden olmuştur. Tarih alanında şehir-pazar ilişkisi üzerine önemli bir araştırma olan bu eserin sonuç bölümünde daha önceki yedi bölümde ele alınan konular hakkında özet bilgiler verilerek genellemelere gidilmiş olup; okuyucunun eserin sonuç bölümlüne bile bakmak sureti ile eserin muhtevası hakkında genel bir kanata sahip olabilmesinin önü açılmıştır. Öyle ki Abbasi halifelerinin Bağdat'ı başkent seçmede karar kılmaları, bu şehrin inşasında doğudaki geleneklerden fazlası ile etkilenilmiş olduğu, Bağdat şehrindeki bilim kültür faaliyetlerinin neler olduğu ve bu faaliyetlerin beraberinde getirdikleri, ticari ilişki tipleri ile birlikte Bağdat'ın çarşı pazarları hakkında detaylı bilgilendirilmelerin yapılmış olması, pazarlardaki ticari işlemlerin neler oldukları, Bağdat Şehri'nin civar bölge ve ülkeler ile olan ticari ilişkileri ve Bağdat'ın canlı bir ticaret merkezi olmasını sağlayan büyük ve önemli pazarların denetimi konuları hakkında verilenler noktasında yapılan değerlendirmelerin eserin son kısmında yapılmış olması da dikkat çekicidir. Tarihte şehir ve Pazar algısının net bir şekilde anlaşılması amacına hizmet eden bu eser genel anlamıyla ihtiva ettiği konu, dönem, inceleme metodu, analizleri ve istatistikleriyle bu alanda mühim bir boşluğu doldurmaktadır. Bu bakımdan konuya ilgi duyan okuyucular için önemli bir başvuru kaynağı olduğuna şüphe yoktur.